

ӘОЖ 81'42; 801.7

Н.Ш. Қалиева

Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ-дың шетел филологиясы мамандығының 2-курс магистранты,
Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: nurgulkalieva@mail.ru

Кеңістік пен уақыттағы «Қашықтық» концептінің бейнесі

Мақалада концептке анықтамалар беріледі. «Қашықтық» ұғымын концепт ретінде қарастыруға болатындығы тұжырымдалады. «Қашықтық» концептінің кеңістік пен уақыттағы бейнесі сөз болады. Аталған концепттің бейнесі сөз тіркестері және фразеологиялық бірліктер арқылы ашылады.

Түйін сөздер: концепт, тілдік концептілер, қашықтық, кеңістік, уақыт, әлемнің тілдік бейнесі, өлшем.

Н.Ш. Қалиева

Образ концепта «Қашықтық» в пространстве и во времени

В данной статье говорится о том, что можно рассматривать понятие «Қашықтық» в качестве концепта. Определяется образ концепта «Қашықтық» в пространстве и во времени. Образ вышеназванного концепта раскрывается через словосочетания и фразеологические единицы.

Ключевые слова: концепт, языковые концепты, расстояние, пространство, время, языковая картина мира, мера.

N.Sh. Kalieva

The image of concept «Kashykytk» in space and time

This article provides a definition of the concept. States that can be considered the concept of «Kashykytk» as a concept. Defined image of the concept «Kashykytk « in space and time. The image of the above-mentioned concept is revealed through the phrase and phraseological units.

Key words: concept, language concepts, distance, space, time, language world, measure.

Қазақ ғылымы жаңаша зерттеу бағыттарына көптен бері назар аударып келеді. XX ғасыр зерттеулері тілді құрылымдық тұрғыдан зерттеп, олардың жүйелік мәселесіне басты назар аударса, XXI ғасыр ұлтты тану, ұлттың дүниені қабылдап, ұғынып, түйсініп, атау беру, тіл қалыптастыру негізіне тереңдей мән берген жаңа дәуір болды. Тілді зерттеудің жаңа дәуірі тек қазақ тіл ғылымы үшін ғана емес, әлем тілдері үшін де маңызды орын алды. Сондықтан біздің зерттеу жұмысымыз қазақ, түрік және неміс тілдеріндегі қашықтық ұғымының берілу жолдарына арналады. Тіл білімінде ұғым сөзінің мағынасы өте кең. Тек жай сөз ретінде емес, термин дәрежесіне көтерілген ұғым тілдік бірлігінің, алдымен, логика, психология, тіл ғылымында алар орны ерекше. Сондықтан қашықтықтан да бұрын ұғым тіл-

дік бірлігінің мәні көп қырлы және көп қатпарлы. Терең қатпарлы ұғым мен қашықтық мәнді сөздің мәнін қоса қарастырғанда, терминмен айтқанда, қашықтық концептілік жүйесі пайда болады. Когнитивтік тіл білімінде философия, логика, психология (ұғым) мен мәдениеттану (концепт, тақырыпқа сәйкес нақтыласак, қашықтық концептісі) секілді ғылым салаларының тоғысынан жаңа зерттеулер туындайды.

Тіл ғылымында концептіге көптеген анықтамалар берілген. Концептінің көпқабатты құрылым екендігі онда ұғыммен бірге сөздің пайда болу тарихы, этимологиясы, мағынасы, әр дәуір мәдениетінің сөзге тигізер әсері, сөзге берілген жағымды, жағымсыз баға, ассоциацияның болуымен түсіндіруге болады [1].

Тілдік концептілер – ұлттың тыныс-тіршілігінен хабар беретін ақпараттар көзі. Концептілерде ұлттың ұлттығын сипаттайтын, ұлттық тілдің тамырын тереңдететін, тіл мен мәдениеттің байланысын көрсететін, дүниетаныммен байланыстыратын кодтар қарастырылады [2].

«Концепт дегеніміз – ірі ұғымдардың кіші ұғымдарға бөлшектене алуы және сол бөлшектердің қайтадан бірігіп, бір бүтін ұғымға (концептіге немесе фреймге) айналуы» деген жүйелі де жұмыр түйін жасауға болады [3].

Қазақ тілінде кез келген сөз концепт бола алмайды. Концепт болу үшін жоғарыда айттып өткеніміздей сол сөз ұғымы өте көпқырлы болуы шарт. Сонымен қатар бұл ұғым аясында түрлі тілдік бірліктерді күрделі ұғымға жинақтап немесе оларды бөлшектеуге болатындай мүмкіндігі болуы қажет. Концепт ұғымына берілген осы анықтамалардан кейін қазақтың қашықтық ұғымын да толық концепт аясында қарастыруға болатындығына көз жеткіземіз. Қашықтық сөзіне балама ретінде «Қашық», «Алыс», «Жақын», «Шалғай», «Жырақ», «Қиыр», «Қиян», т.б. секілді сөздер стильдік ерекшеліктеріне байланысты орнымен қолданыла алады. Осы балама атаулардың өзі қашықтық ұғымын концепт ретінде тануға мүмкіндік береді.

Қашықтық сөзі және оның құрамына енетін тілдік бірліктер сөз ретінде танылғанмен, олардың ішкі мазмұнында математикалық есеп бар. Сондықтан қашықтық концептісі кеңінен (көпжақты) қарастырылатын ұғымға жатады. Математика ғылымында «Берілген нүктеден түзуге түсірілген перпендикуляр ұзындығы нүктеден түзуге дейінгі арақашықтық деп аталады». Философиялық тұрғыдан алғанда қашықтық кеңістік пен уақытқа байланысты субъективті ұғым және шартты салыстырмалы түсінік. Нақтырақ айтқанда, оның салыстырмалылығы алыс пен жақынның әрбір адамға әртүрлі деңгейде байқалуы. Қашықтық ұғымының ішкі мәнінде адамзаттың кеңістікті игеруге деген ұмтылысы жатыр.

Кеңістік – заттар мен құбылыстардың бір-бірімен қатар орналасу, өзара әрекеттесу ретін білдіретін философиялық ұғым. Дүниедегі заттардың барлығы да кеңістікте орналасқан. Кеңістіктің негізгі бірліктері – нүкте, көлем,

ұзындық, қашықтық. Уақыт пен кеңістік бір-бірімен тығыз байланыста болғандықтан, уақыт оның төртінші өлшемі болып табылады. Кеңістік объективті, өйткені ол материяның ажырамас қасиеті. Кеңістіктің үш өлшемі бар, ол ұзындығы, ені және биіктігі. Өтіп жатқан сан алуан оқиғаларды қарастыра отырып, біздің санамызда кең және тар, жуан және жіңішке, ұзын және қысқа, алыс және жақын деген сияқты кеңістіктің салыстырмалы түрдегі сипатын көрсететін ұғымдар қалыптасады. Кеңістік бірліктерінің ішінен қашықтықты бөлек алып қарастыратын болсақ, қашықтық субъективті ұғым. Кеңістік пен уақыт танымның априорлық тәжірибеге дейінгі шарты, ал қашықтық болса, нақтылы тәжірибеден туындайтын салдар. Яғни апестериорлық тәжірибе.

Қашықтық – философиялық тұрғыдан алғанда, адамның кеңістікті игере алу немесе алауына байланысты кеңістікке берген сипаты.

Қашықтықтың субъективтілігі және шарттылығы алыс пен жақынның салыстырмалы екендігіне байланысты. Мысалы: «Қашық», «Алыс», «Өте алыс», «Жақын», «Шалғай», «Жырақ», ұғымдары нақты аражігі ажыратылатын кеңістік өлшемдері. Өлшем бірліктері әлемнің тілдік бейнесінің бір бөлшегін құрайтын жалпы адамзаттық және ұлттық ұғымға негізделген ұғымдар деуге негіз бар.

Осыған қарап, қашықтықты сөз ретінде тіл ғылымында, өлшем бірлігі ретінде математика ғылымында, субъективті және шартты салыстырмалы ұғым ретінде – философияда қарастыруға болатынын байқаймыз.

Қашықтық бейнесі кеңістіктің үш өлшемінде де көрініс табады: ұзындығы, ені, биіктігі. Нақтырақ айтқанда, *қашық аспан, алты қабат аспанның ар жағында, асқар тау, аспанмен астасқан* деген сияқты тіркестер кеңістіктің биіктігіне байланысты айтылады.

Қозы көш жер, таяқ тастам жер, қарға адым жер, қарыс аттам жер, түйенің тұяғы түсетін жер, ит өлген жер, көш жер, бір қыдыру жер, есік пен төрдей, иек астында, көз жетер жер, көз шалым жер, көз көрмес, құлақ естімес жер, жердің түбі қашықтықтың ұзындығына байланысты айтылса, бір қарыс, бір сүйем, бір тұтам, екі елі, кере қарыс, құлаш созым, табан елі,

тіркестері қашықтықтың еніне байланысты қолданылады.

Адамзат кеңістікті игеріп, қашықтықты меңгеруге сан мыңдаған жылдар бойы ұмтылған. Көне мифтерде де қашықтық мәселесі арнайы қозғалған. Мысалы, *темір етігі теңгедей, темір таяғы тебен инедей болғанша жол жүру (алыс жол жүру мағынасында), алты айшылық жолды алты күнде аттап өту* (батырлар жырында) романтикасы осы қашықтықты игеруден туындап жатты.

Қашықтықты болжауда адамзат баласы, ең бірінші, күнделікті тәжірибеге сүйенген. Үлкен кеңістіктің бір бөлшегі ретінде өлшем бірліктері пайда болған. Кеңістіктің өзін тік бағыттағы және көлденең бағыттағы деп бөлетін болсақ, осы бөліктерден түгелдей дерлік қашықтық атаулары қалыптасқан. Қашықтық атауларының қалыптасуында қоғамның даму сатыларының ізі қалған деуге болады. Мысалы, *күннің көтерілу қашықтығын күн найза бойы көтерілді* деген тіркес найза қолданған заманнан қалған. Қазіргі кезде пайда болды деуге мүлде келмейді. Әрине, өлшемдік, мөлшерлік, межелік жүйелердің өмірге келуі – адам санасының жемісі. Өлшемді адамдар, ең алдымен, практикалық қызметте меңгереді және өз қатынастарында әртүрлі өлшемдерді өздері жасады. Сондықтан да олардың күнделікті іс-әрекет қатынастары мен ойлауында өлшем жөнінде түсініктер болды, соны атау сөздермен бекітті.

Көшпелі қазақ уақыт пен кеңістікті бір-бірінен ажыратпай, тұтастықты танып түсінуді дәстүр еткен. Мәселен, қазақ тіліндегі «ұзақ» деген сөз уақыт пен кеңістікке бірдей қатысты. Бұған «ұзақ жол», «күн ұзақ», «жол ұзарту», «уақытты ұзарту» т.б. сияқты тіркестер дәлел бола алады», – дейді А. Сейдімбеков [4].

Көшпенділер өзінің ұланғайыр даласында осы уақыт өлшемдернің тұспалымен қашықтықты байланыстыра қараған. Мәселен, *алты айшылық жер, апталық жер, бір күндік жер*, сияқты уақыт өлшемдерінің негізінде бір нүктеден екінші нүктеге қаншама қашықтық жүргенін шамалап, жобалап отырған. Осыған орай, халық танымында осы атаулармен байланысты *күндік жер, сәскелік жер, күні ертең, күні кеше, алты ай қыс* сияқты тіркестер қалыптасқан.

Халқымыздың өзіндік таным-түсінігі нәти-

жесінде қалыптасқан халықтық өлшем атаулары – қазақ тілі лексикасының бір бөлігін құрайды. Бір топ өлшем атауларының пайда болуы халқымыздың ғасырлар бойғы негізгі кәсібі – мал шаруашылығымен байланысты. Күн мезгілдерін халық күнделікті шаруашылықта кәсіппен үйлестіріп, қай уақыт екендігін айнытпай дәл ажырата білген. Мәселен, жазғы кезде сиыр сауып жатқанда, мал өрмей, мал өргенде, қозы ағытар кезде, қозы көгендеп жатқанда, мал өрістен қайта, мал қоралана дегендердің бәрі де күн шыққаннан күн батқанға дейінгі уақытты білдіреді. Ал жылқы малына байланысты уақытты білдіретін сөздерге: бие байлар кезде, бие ағытарда, бие сауым уақыт, т.б. тіркестер жатады.

Біздің ата-бабамыз түркі халықтарында қашықтық басқа халықтарға қарағанда неғұрлым икемді түрде бағындырылған, ол атты көшпелі өркениет түсінігімен байланысты. Демек, жылқы малының қолға үйретілуінен бастап кеңістікті, оның ішінде, әсіресе геофизикалық кеңістікті игеру жеделдеді. Жылқы малын атамыз қазақ ерекше дәріптеген. С. Мұқанов: «Жылқы, ең алдымен, сол жауынгершілік заманның талабына сай құнды мал ретінде саналған. Себебі ол кезде жауды қуып жетуге немесе одан қашып құтылуға жылқыдан қолайлы мал болмаған» [5] – деп дәріптейді. Күні бүгінге дейін бұл төрт түлік малдың, оның ішінде жылқының адам өміріндегі мәні дами түсуде. Оны біз *ат шаптырым жер, тай шаптырым жер, құнан шаптырым жер*, тіркестерінен көре аламыз. Түрік тілінде де осыған ұқсас, яғни түріктер дүниетанымында да *at koşturacak yer* тіркесі қолданылады.

Қорыта келгенде, «Қашықтық» концепті бейнесінің кеңістік пен уақытта айқын көрініс таба алатындығы анықталды. Логикалық қабілеті күшті дамыған ата-бабаларымыз ертеден-ақ күн мен жер, ай мен жер, жұлдыз бен жер, планета ара қашықтықтарын, шеті-шегі жоқ нысандарды түйсікпен сахарада жүріп-ақ өлшеген. Ой-қиялы алыс сағымдарға, биік аспан әлеміне, терең мұхиттар мен жер қабатына бойлаған адамзат түйсігі олардың мүмкіндіктерін халықтық өлшем бірліктеріне де әкеліп түсірген. Ой-армандары шындыққа ұласып, ғылымның көкжиегіне құлаш ұрған. Нәтижесінде сөздік құрам толығып, тілдік қабатымыз нығая түсті.

Әдебиеттер

- 1 Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным, 2001. – №4.
- 2 Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва, 2001.
- 3 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. – Минск: Тетра Системс, 2004.
- 4 Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Ан-Арыс, 2006.
- 5 Сейдімбеков А. Қазақәлемі. – Алматы: Санат, 1997. – 325 б.

References

- 1 Mankeeva Zh. Cognitive basis of studying of Kazakh // Linguistics, 2001. – №4.
- 2 Maslova V.A. Cultural linguistics. – Moscow, 2001.
- 3 Maslova V.A. Cognitive linguistics: Textbook. Minsk: Tetra Systems, 2004.
- 4 Orasalieva E. Cognitive linguistics: reconstruction and development. – Almaty: An-Aris, 2006.
- 5 Seydimbekov A. Kazakh Wold. – Almaty: Sanat, 1997. – 325 P.